

Українські діалектні тексти (до питання методології)*Роботу виконано в Західнополіському ономастико-діалектологічному центрі ВНУ ім. Лесі Українки*

У статті проаналізована українська діалектна текстографія. Зафіксоване певним чином говіркове мовлення – це цінне джерело для досліджень усіх мовних рівнів, але насамперед морфології та синтаксису. Серед різних сучасних способів фіксації перевагу, безперечно, варто надати відеозаписам.

Ключові слова: діалектна текстографія, магнітофонний запис, відеозапис.

Аркушин Г. Л. Украинские диалектные тексты (к вопросу методологии). В статье проанализирована украинская диалектная текстография. Зафиксированная диалектная речь – это ценный источник для исследования всех языковых уровней, но прежде всего морфологии и синтаксиса. Среди разных способов фиксации преимущество, несомненно, надо отдать видеозаписям.

Ключевые слова: диалектная текстография, магнитофонная запись, видеозапись.

Arkushyn G. L. Ukrainian Dialect Texts (to a Methodology Question). In the article the Ukrainian dialect textography is analysed. The fixed dialect speech is a valuable source for research of all language levels, but first of all for morphology and syntax. Among different ways of fixing advantage, undoubtedly, it is necessary pay attention to videorecordings.

Key words: dialect tekstography, a tape recording, videorecording.

Постановка наукової проблеми. Діалектні тексти – це цінне джерело для вивчення всіх мовних рівнів говірок, але насамперед синтаксису, бо записування навіть за найдосконалішою програмою-питальником особливостей побудови словосполучень та речень не дасть бажаного ефекту. Отже, тексти – це особливим чином зафіксоване і збережене мовлення діалектоносіїв, з яким кожен бажачий може ознайомитися і проаналізувати будь-якого часу.

Записані розповіді – це ще й факти живих свідків різних подій, які у своїх дослідженнях можуть використати не тільки діалектологи, а й соціолінгвісти, фольклористи, етнографи, історики та ін., тому в україністиці такого великого значення надають текстам.

На сьогодні видано понад десяток збірників діалектних текстів з різних українськомовних територій і з України, і з-поза її меж. Крім цього, зразки мовлення діалектоносіїв наведено у різних статтях, словниках та монографіях. Подамо короткий огляд цих видань.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування результатів дослідження. Говіркові тексти як ілюстрації та додатки. У зв'язку з тим, що майже до кінця сімдесятих років ХХ століття збірників українських говіркових текстів не було, а лише окремі фіксації, то автори монографій як ілюстрації для характеристики діалектів використовували поодинокі записи зв'язного мовлення, здебільшого зроблені “від руки”, а також уривки з художніх творів. Огляд таких праць кінця ХІХ – початку ХХ століття подав Ю. Бідношия [4, 32]. Назвемо деякі, зокрема ті, що видані пізніше.

В. Гнатюк у дослідженні “Русини Пряшівської епархії і їх говори” [7] схарактеризував 11 лемківських говірок, указуючи їх “важніші прикмети” – здебільшого фонетичні, акцентні та морфологічні, а для підтвердження своїх висновків подав зв'язні тексти з кожного населеного пункту – казки, перекази, розповіді, анекдоти.

Діалектні тексти, серед яких переважає прозовий та пісенний фольклор, додані і до відомої праці М. Пшепорської “Надсянський говір” [22, 153–183] (перше видання 1938 року).

Ф. Жилко у “Говорах української мови” для характеристики діалектів використав здебільшого уривки з художніх творів. Так, особливості західнополіських говірок, на думку автора, найкраще відбиті у прозових творах Лесі Українки та в її драмі “Лісова пісня” [14, 46–47], а для характеристики східнополіських говірок процитував уривки з поезій Г. Барвінок, Л. Глібова, П. Тичини [14, 36–37].

Я. Рудницький у виданні “Українська мова, її початки, історія й говори”, характеризуючи північне наріччя, подав розповіді діалектоносіїв, записані Є. Карським, В. Курашкевичем, Б. Грінченком та ін. [23, 61–63].

В. Курашкевич у “Zarysie dialektologii wschodniosłowiańskiej z wyborem tekstów gwarowych” умістив 44 українських діалектних тексти [29, 133–160], з яких половину записав сам автор у різних західноукраїнських місцевостях.

П. Приступа до монографії “Говірки Брюховицького району Львівської області” подав: а) оповідання, розповіді й спогади; б) анекдоти, жарти, приказки і т. п.; в) казки; г) коломийки, пісні; г) веснянки (гаївки); д) жнивні (обжинкові) пісні [21, 114–133].

Тексти вміщені також у таких виданнях: “Методичні рекомендації для практичних занять з української діалектології” А. Москаленка [18]; “Гаворкі Заходняга Палесся” Ф. Клімчука [15, 116–127]; окремими частинами подано “Зразки діалектного мовлення гуцулів” у збірнику “Гуцульщина. Лінгвістичні етуди” [12, 271–290] та “Полонинське пастухування Гуцульщини в текстах” у монографії Т. Ястремської [27, 217–271].

Нам відомий лише один словник, до якого додана велика підбірка текстів, – це “Словник закарпатської говірки села Сокирниця Хустського району” І. Сабадоша [24, 430–476].

В україністиці вже стало неписаним правилом, що додатки до дисертацій з діалектології повинні вміщувати зв’язні тексти, що стосуються теми дослідження; проте майже всі ці розповіді так і залишилися в рукописах.

Збірники діалектних текстів. Першою ластівкою серед текстових збірників стала (тепер маловідома) “Хрестоматія по малорусской диалектологии”, в якій М. Дурново зібрав зв’язні оповіді, записані “від руки” у різний час діалектологами, фольклористами та етнографами [13]. Огляд збірників текстів, виданих у Польщі, див. у [28, XXIX–XX], серед яких виділяються “Teksty gwarowe z Białostoczczyzny z komentarzem językowym” за редакцією А. Обрембської-Яблонської [30]. А епохальною працею, що сприяла становленню української текстології, справедливо вважають збірник “Говори української мови” [11], де уміщені тексти із 206 населених пунктів України та ще з 26 українських говірок з-поза меж України.

Пік друкування таких збірників припадає на перше десятиліття ХХІ віку. Відрадно, що вони презентують різні наріччя та діалекти, але найбільш повно все-таки представлені західноукраїнські говірки. І ще одна особливість: здебільшого це колективні записи.

Одним із кращих видань текстів став збірник “Говірки Чорнобильської зони” (науковий керівник проекту П. Гриценко) [10], який стимулював подальшу працю над такими проектами.

Студентські записи із фольклорно-діалектологічних експедицій були основою збірників “Говірки південно-західного наріччя української мови” [9] і його продовження “Українські говірки південно-західного наріччя. Тексти” [25], а також таких видань: “Сватівщина: Матеріали фольклорно-діалектологічних експедицій” і “Північно-східна Слобожанщина”. Колективні записи різних авторів представлені у збірниках “Говірка села Машеве Чорнобильського району” [8], “Українські закарпатські говірки” [26], “Буковинські говірки: хрестоматія діалектних текстів” [6], “Говірки Південної Київщини” [17].

Маємо також збірники текстів одного чи двох авторів, напр.: “Голоси з Підляшшя” [2] та “Голоси з Волинського Полісся” [1] Г. Аркушина, “Говірки Бориспільщини: сучасні діалектні тексти та пам’ятки мови” Ю. Бідношиї та Л. Дикої [4].

Зазначимо, що такі збірники текстів українських говірок вже видані й за межами України. Оригінальністю відзначаються такі видання: “Polskie i ukraińskie teksty gwarowe ze wschodniej Lubelszczyzny” Ф. Чижевського і С. Вархола, в якому деякі розповіді записані від тих самих респондентів, що говорили по-українськи і по-польськи [28]; “Розповіді з Підкарпаття // Vyuprávěni z Podkarpatí” [16], у якому використана фонетична транскрипція на основі латинки, а примітки українською літературною мовою; цінні й “Українські говори Румунії: діалектні тексти” М. Павлюка та І. Робчука [19] (автори пропонували ту саму тематику різним респондентам, що дозволяє зіставити ці оповіді і встановити діалектні відмінності різних говірок; так, про весілля уміщено 18 розповідей, про хрестини – 13, про варення голубців – 15, про Великдень – 10, про Різдво – 7, про ткацький верстат – 7, про картопляний суп – 5 та ін.).

Кожен такий збірник відзначається оригінальністю, особливістю використаної транскрипції, структурою і т. ін. Так, Ф. Чижевський та С. Вархол [28] у вступі подають 12 допоміжних карт, а також докладні відомості про кожен населений пункт, його історію, стисло характеризують говірку, крім цього, оригінальність ще й у тому, що, як уже вказували вище, від деяких респондентів розповіді записані у двох версіях – польській та українській.

У деяких збірниках [1; 2; 17] тексти подано фонетичною транскрипцією і паралельно їх транслітерація засобами сучасної української графіки, що дає можливість розширити коло читачів.

До деяких збірників додано аудіокасети [1; 16]; заплановано такі диски й до інших видань.

Методи записування текстів. Навіть побіжний перегляд української текстолографії дає підстави виділити дві великі групи – тексти, записані на магнітофонну плівку (сучасні), і тексти, записані “від руки” (давніші).

Записи “від руки”. Вони, як зазначають дослідники, не можуть бути надійним джерелом, особливо для вивчення діалектного синтаксису, оскільки в них записувачі досить часто пропускають окремі слова, зокрема частки, повтори, навіть якісь частини речення, тому діалектне мовлення стає “більш правильним”, “гладким” (див.: [4, 29–30]). Звичайно, можна було б декільком експлораторам запропонувати одночасне записування тієї самої розповіді, зробивши опісля зіставлення, але це, впевнені, не вирішить проблеми, бо й не вистачить фахівців (хіба діалектологами, за висловом Марка Вовчка, поле засіяне?). Була й інша пропозиція: щоб сегменти діалектного мовлення фіксували декілька підготовлених записувачів, а потім усе звести до купи. Однак це теж буде непереконлива фіксація, оскільки тут ніхто не застрахований від пропусків, крім цього, кожен експлоратор “чує” по-своєму.

А загалом науковцеві дуже легко відрізнити текст, записаний “від руки”, від запису на магнітофон чи диктофон. Буває, що деякі записувачі, бажаючи подати почутий цікавий переказ, записували його лише на другий-третій день (!), тобто стилізували текст під говірку – сюжет залишався, але діалектографії там уже не було.

Магнітофонний запис. Зрозуміло, що це найкращий спосіб записування, однак ідеальним його теж назвати не можна. Адже тут велика залежність від якості записів, яка, зі свого боку, залежить від технічного стану апаратури, місця запису (чи є сторонні звуки), сили голосу респондента, а також від бажання щось розповідати в мікрофон. Деякі мовці перед незнайомцем починають уживати невластиві їхньому мовленню конструкції, особливо коли це відповіді на запитання й т. д. Порівняйте початок відповіді на запитання *Скільки класів ви закінчили? – Я закінчила п'ять класів.* А у зв'язному мовленні це могло б звучати інакше – *Йа конч'ила п'ят' класуў*, тобто запитання літературною мовою “спровокувало” майже літературну відповідь. Залежність існує і від того, чи є хтось із присутніх під час розмови, чи оповідь “в штґри бц'ї”. Звичайно, найкраще, щоб такі записи робив близький родич оповідача, до якого той має повну довіру, а саме мовлення велось говіркою.

Відеозапис. Із сучасних видів записувальної техніки це – найкращий спосіб фіксації, бо тут не лише записаний голос, а й зображення самого респондента з його поглядом, жестами, мімікою, посмішкою й т. д. Звичайно, відеоапаратура повинна бути високої якості, а не “мобільник” (стільний телефон). Першою зразковою ластівкою таких записів в україністиці став фольклорний збірник О. Бріциної та І. Головахи “Прозовий фольклор села Плоске на Чернігівщині: тексти та розвідки” [5].

Отож, в україністиці тепер лише формуються картотеки діалектних відеозаписів, а збірники будуть видані, напевно, тільки через десятиліття, однак один такий збірник, що вміщує і магнітофонні, і відеозаписи, є – це “Голоси з Волинського Полісся” [1].

Фонетична транскрипція. В україністиці й досі немає єдиної виробленої транскрипції, оскільки така система передачі діалектного різноманіття всіх говірок складалася б із сотні основних знаків та ще із сотні допоміжних. І це ще не відомо, чи вистачило б їх для повного відтворення мовлення кожного індивіда з кожної говірки. Ось чому записувачі орієнтуються на систему транскрипції або збірника текстів “Говори української мови” [11], або “Атласу української мови” [3]. Хоч цю проблему треба все-таки вирішити, оскільки “уніфікація транскрипції є одним із головних завдань української діалектної текстолографії у зв'язку зі створенням надійного корпусу українських діалектних текстів” [4, 28].

П. Гриценко справедливо зазначає: “Якби при виданні текстів можна було б відтворити різні ступені наближення одного звука до іншого, градацію змін одного звукотипа у напрямку до іншого, напр. *о* до *у* чи *а* до *е*, то такий запис тексту мав би вигляд складної багаторівневої побудови. Проте й тоді не було б остаточної певності, що вдалося точно відтворити динамічні, дуже плинні за своєю природою звуки” [10, 10].

Отже, ми, певно, приречені ще довго використовувати різні системи транскрипцій, що, зрозуміло, створює свої проблеми. Ю. Бідношия з цього приводу зауважує: “Діалектні тексти, видані

різними транскрипційними системами, на жаль, є лише відносно зіставними. [...] Застосування відмінних транскрипцій у виданнях закордонних лінгвістів можна пояснити потребою зіставлення українських говіркових текстів з текстами сусідніх іншомовних говірок або традиціями наукових шкіл” [4, 27]. У прийнятих транскрипціях українських текстів увага звернута лише на вимову звуків, а для характеристики усього зв'язного мовлення важливі інтонація, темп і сила мовлення. Як зазначає Ю. Бідношия, “одним із недоліків усталеної транскрипційної системи є відсутність знаків для передачі логічного наголосу та його варіанту – емпатичного наголосу. Пропонуємо **логічний наголос** позначати подвійним символом наголосу (^l) [...], а **емпатичний наголос**, який виражається подовженням голосного звука, – відповідним подвійним символом подовження (::)” [4, 28].

Однак це теж не вичерпує всіх проблем, бо є ще й такі: чи приєднання з іменником або сполучник з наступним словом вимовлені як одне слово чи як два окремі (до́нас чи до нас; так'' і' їа чи так і їа); чи збережені усі повтори (у тім числі й так звані слова-паразити) та помилки у мовленні (обмовки), чи дотримані паузи і т. ін. І ще одне: навіть те саме звучання розповіді різні дослідники чують по-різному, тому можуть бути більші або менші відмінності у позначенні звуків фонетичною транскрипцією, а це вже не залежить від способів фіксації – “від руки” запис, магнітофонний чи відеозапис, хоч усі вони мають суттєві відмінності.

Отже, перевага відеозапису над магнітофонним очевидна. Для порівняння подаємо такі дві фіксації.

Магнітофонний запис:

/ ну / постоле / е / плеле ме / с'тейі / з'лози° / ото напл'ів / ото в'нас тийе постоли° йе // и'ото вони° прийеж'ейут' на'охоту / и'они розувайуц'а / ивбувайут' вонуч'і / тейі заматуйт' / и їдут' в'постолах // а / а / а' своїі чоботи / там тухл'і чи'шо кедайт' / стаўлат' де / де там м'ісце йе / о // то так'е було / то їдут' в'постол'ах // вин замочиц'а и во'да вейшла і'йоуму тепло / пон'імайте? / вот то їа так розкажуи все //

(с. Заболоття, Любомльський район, Волинська область; записано 16.07.1983 року від Курилюка Йосипа Тимофійовича, 1906 р. н.)

Відеозапис (жирним шрифтом виділений логічний наголос, курсивом у дужках та меншим розміром літер передані зауваження експлоратора):

/ тоже було так'е шо їа'їшла (показує вказівним пальцем у бік лісу) до'рогоу / (швидко виправила) шл'ахом (пальцями у напрямку до себе) // коло (вказівним пальцем уточнює) б'їлого мосту / н'е! / моста ми'нули (повела рукою) / вирнула оц'ої поворот де / (рукою показує ліворуч) де на'городище / а'їа ц'ої поворот (склала долоні і показує праворуч) / ми'ні так / ви'ходить с'корчу (показує вгору пальцем поверх правого плеча) тайагби (тихіше) винтовка / **войен:и** // подививс (повела очима) / пошов (показала рукою напрямком прямо) // друг'і ви'ходить (руку не дотягла до плеча) / а'ми'не аш^ж мороз^с пошов / в'п'яти (показує рукою вниз на ноги, тоді притуляє обидві долоні до грудей) / **ої!** / їа **ни'чого** ни'нисла / и / ше хусточку (доторкнулася рукою до своєї хустки) з'голови зн'ала / і'тако махайу (показує, як) / стала // одиривин'їла / (склала долоні перед собою) шо їа майу робити? (поставила долоні догори перед собою, потім склала їх, як під час молитви) / думайу / **войен:и** пири'ход'ат ми'не / (питально дивиться) али ни'спитали (тричі заперечливо махнула рукою) ни'слова / ни'пувслова (рух руки згори вниз) / ни'чо н'е //

то'мин'і **пос'л'е^а** л'уде казали шо'то ни'войен:и то // вам / вас (вказівним пальцем підтверджує) там л'акало / там л'акайе / л'акайе // там дес'когос'заг'їнув (рух рукою зверху вниз; обличчя зморщилось) / хтос'заг'їнув і'там о'казуйц'а таке / о / (рухи долонями догори і ніби щось перекидає з однієї в другу) / и'ни'хто ни'чо ми'не и ни'питав (долоні склала, як під час молитви) / ни'чо н'е //

їа вже їду (згорнула кулачки, притисла до грудей і затряслась) / о / і'не'огл'адайус / отако (тулуб прямо, лише головою несміливо трішки повернула то праворуч, то ліворуч) їду / думайу / даї до / до / вибрац'а на'гал' (рукою повела ліворуч) / на'гал' / да ви'їшла і ш'чено тут с'їла / поси'д'їла од'їхнула вже (полегшено розвела руки) / шо то таке? / шо таке? (склала долоні) // а їак'їа стала л'уд'ам казати (вказівним пальцем повела) / то ми'не / ми'ні сказали / шо там л'акало / то ни'войен:и пири'ходив // **хаїби** войен:и пири'шов то попитав'би / **ку'да** ти бабо? / е / чи д'ївчино (помах правою

рукою) ку¹да ти їдеш? // (тихіше) а¹то йа вже з¹ башлику (рух рукою до себе) / ни / них¹то (заперечний рух рукою) ни¹ пи¹тав //

(Записано у червні 2009 року від Черняк Теклі Михайлівни, 1921 р. н., у с. Сильно Ківерцівського району Волинської області).

Висновок. Отже, яку б систему транскрипції не обрали, яким би способом не фіксували діалектне мовлення, однак, як справедливо зауважує П. Гриценко, “звучання мови може передати тільки саме звучання, а найдосконаліша транскрипція відтворює лише *образ звучання*” [10, 10]. Тому вважаємо, що до кожного збірника текстів повинен бути доданий диск із магнітофонним записом розповідей, а ще краще – відеозапис.

Література

1. Аркушин Г. Голоси з Волинського Полісся / Григорій Аркушин. – Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2010. – 542 с. + 2 DVD.
2. Аркушин Г. Голоси з Підляшшя / Григорій Аркушин. – Луцьк : РВВ “Вежа” Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2007. – 535 с.
3. Атлас української мови : в 3 т. – К. : Наук. думка, 1984–2001.
4. Бідношия Ю. І. Говірки Бориспільщини : сучасні діалектні тексти та пам’ятки мови / Ю. І. Бідношия, Л. В. Дика. – К. : [б. в.], 2008. – 480 с.
5. Бріцина О. Прозовий фольклор села Плоске на Чернігівщині : тексти та розвідки / О. Бріцина, І. Головаха. – К. : [б. в.], 2004. – 575 с.
6. Буковинські говірки : хрестоматія діалектних текстів. – Чернівці : Рута, 2006. – 384 с.
7. Гнатюк В. Русини Пряшівської єпархії і їх говори / В. Гнатюк // Записки НТШ. – Т. XXXV і XXXVI, кн. III і IV. – Л., 1900. – С. 1–70.
8. Говірка села Машеве Чорнобильського району. – Ч. I–IV. – К. : [б. в.], 2003–2005.
9. Говірки південно-західного наріччя української мови : зб. текстів / упоряд. Н. М. Глібчук. – Л. : [б. в.], 2000. – 156 с.
10. Говірки Чорнобильської зони : тексти. – К. : Довіра, 1996. – 359 с.
11. Говори української мови : зб. текстів. – К. : Наук. думка, 1977. – 591 с.
12. Гуцульщина : лінгвістичні етюди. – К. : Наук. думка, 1991. – 305 с.
13. Дурново Н. Н. Хрестоматія по малорусской диалектологии / Николай Николаевич Дурново. – М. : [б. и.], 1913.
14. Жилко Ф. Т. Говори української мови / Федот Трохимович Жилко. – К. : Рад. шк., 1958. – 172 с.
15. Клімчук Ф. Д. Гаворкі Заходняга Палесся / Ф. Д. Клімчук. – Мінск : Навука і тэхніка, 1983. – 128 с.
16. Лешка О. Розповіді з Підкарпаття / О. Лешка, Р. Шішкова, М. Мушинка. – New York ; Praha ; Київ : [б. в.], 1998. – 322 с.
17. Говірки південної Київщини : зб. діалектних текстів / упоряд. Г. І. Мартинова. – Черкаси : [б. в.], 2008. – 370 с.
18. Москаленко А. А. Методичні рекомендації для практичних занять з української діалектології / Артем Амвросійович Москаленко. – О. : [б. в.], 1965. – 64 с.
19. Павлюк М. Українські говори Румунії : діалектні тексти / М. Павлюк, І. Робчук. – Едмонтон ; Львів ; Нью-Йорк ; Торонто : [б. в.], 2003. – 784 + XVI с.
20. Північно-східна Слобожанщина (Новопсковський, Біловодський, Міловський райони Луганської області). – Л. : [б. в.], 2002. – 256 с.
21. Приступа П. І. Говірки Брюховицького району Львівської області / Павло Іванович Приступа. – К. : Вид-во АН УРСР, 1957. – 135 с.
22. Пшепорська-Овчаренко М. Надсянський говір / М. Пшепорська-Овчаренко // Мова українців Надсяння. – Перемишль : [б. в.], 2007. – С. 88–266.
23. Рудницький Я. Українська мова, її початки, історія й говори / Ярослав Рудницький. – Сідней ; Канберра : [б. в.], 1978. – 117 с.
24. Сабадош І. Словник закарпатської говірки села Сокирниця Хустського району / Сабадош І. – Ужгород : Ліра, 2008. – 480 с.
25. Українські говірки південно-західного наріччя : тексти / упоряд. Н. М. Глібчук. – Л. : [б. в.], 2005. – 238 с.
26. Українські закарпатські говірки : тексти. – Ужгород : Ліра, 2004. – 400 с.
27. Ястремська Т. Традиційне гуцульське пастухування / Тетяна Ястремська. – Л. : [б. в.], 2008. – 424 с.
28. Czyżewski F. Polskie i ukraińskie teksty gwarowe ze wschodniej Lubelszczyzny / F. Czyżewski, S. Warchoń. – Lublin, 1998. – 497 s.

29. Kuraszkiewicz W. Zarys dialektologii wschodniosłowiańskiej z wyborem tekstów gwarowych / W. Kuraszkiewicz. – Warszawa, 1963. – 168 s.
30. Teksty gwarowe z Białostoczczyzny z komentarzem językowym. – Warszawa, 1972. – 225 s.

Статтю подано до редколегії
16.12.2010 р.